

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 372.811.161.2'34

З. П. Бакум

УЧЕННЯ ПРО ФОНЕМУ ЯК СКЛАДОВА У ФОРМУВАННІ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТЬОГО СЛОВЕСНИКА

Чільне місце в ієрархії компетенцій, якими оволодіває майбутній учитель-словесник посідає мовна, або лінгвістична компетенція, уведена в науковий обіг Н. Хомським приблизно в середині ХХ століття. Нині в українській лінгводидактиці мовна компетенція тлумачиться як „обізнаність із мовою, знання мовних одиниць, їхніх виражальних можливостей; володіння мовними вміннями й навичками” [4, с. 192]. Засвоєння мови відбувається на „підставі загального пізнавального механізму, який є одним із інструментів набуття мовних та позамовних знань, їхньої обробки та використання в мовленні” [5, с. 66]. Інакше кажучи, лінгвістична компетенція передбачає послуговування способами дії, що забезпечують розпізнавання мовних явищ і використання їх у мовленні. Важливим у її формуванні є оволодіння навичками самоаналізу, самооцінки, цілеспрямоване формування лінгвістичної рефлексії як процесу усвідомлення власної діяльності, її сутності. Окрім того, процес формування лінгвістичної компетенції передбачає оволодіння основами науки про українську мову, відомості про мову як знакову систему і суспільне явище, засвоєння понятійної бази курсу, певного комплексу одиниць і категорій мови: фонема, графема, морфема, словосполучення та ін.).

Мета статті – визначити лінгводидактичний потенціал учення про фонему – важливої складової формування мовної компетенції майбутнього вчителя-словесника.

Чинниками мовної компетенції є формування уявлень про устрій мови, її розвиток і функціонування, засвоєння тих відомостей про значення та роль мови в суспільстві, які сприяють вихованню постійного інтересу до предмета, почуття любові й поваги до рідного слова. Нарешті, лінгвістична компетенція передбачає знання про мовознавство як науку, історію української мови, відомості про її видатних діячів, про методи лінгвістичного аналізу тощо.

Науковці, з'ясовуючи звуковий аспект мови в усіх напрямках, використовують здебільшого анатомо-фізіологічні й акустичні методи дослідження, але підпорядковують їх основній меті – установленню співвідношення фізичних властивостей звукових одиниць із їх функційними властивостями. Відповідно, для використання мови як засобу спілкування, що є важливим у процесі навчання української мови,

першорядне значення має *функційний*, або *лінгвістичний*, аспект звуків мови. Він „полягає у з'ясуванні тієї ролі, яку звуки виконують у формуванні, розпізнаванні й розрізнюванні значущих мовних одиниць – морфем, слів та їх форм” [7, с. 16]. Інакше кажучи, лінгвістичний аспект має своїм завданням вивчення звукового ладу мови з погляду її функцій у процесі комунікації, з позиції того, як звукові одиниці пов'язані зі смисловою стороною висловлювання і як вони виокремлюються з суцільного мовленнєвого потоку.

В українській літературній мові встановилася фонологічна система з 38 одиниць, що об'єднує 6 голосних фонем і 32 приголосні фонemi. Голосні фонemi розрізняють за: 1) наявністю чистого тону; 2) рядом – переднім чи заднім; 3) підняттям язика – низьким, середнім або високим, причому тут ураховується не класифікація фонем, а відносне положення язика під час творення різних суміжних звуків; 4) наголосом – наголошена чи ненаголошена. Що ж до приголосних, то вони класифікуються за: 1) участю голосу і шуму; 2) місцем творення (за активним і пасивним мовним органом); 3) способом творення; 4) наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації).

Термін „фонема” 1873 року запровадив французький фонетист А. Дюфріш-Деженетт. Саме поняття до наукового обігу ввів І. Бодуен де Куртене, протиставивши його звукові. Згодом учений обґрунтував і розробив теорію фонemi („Спроба теорії фонетичних альтернатив”; „Фонема”, „Фонологія”). У його дослідженнях фонема витлумачувалася як психічний еквівалент звука і складалася з менших, далі неподільних елементів – кінем (психічного уявлення роботи мовних органів під час вимови певного звука), акусм (психічного уявлення, акустичних характеристик звука) та кінакем (психічного уявлення, яке виникає у випадку збігу кінакеми й акусми, наприклад, кінеми губності та акустичного ефекту від вимови губного звука). Звук мовлення вчений визначав як „акустичний” результат миттєвого, минушого віднаходження фонemi, наявної в індивідуальній психіці” [1, с. 290]. І. Бодуен де Куртене розмежовує психофонетику (науку про фонemi, яка має гуманітарний характер і пов'язана з вивченням мовленнєвого мислення людини) та антропофоніку (науку про фізіологічні й фізичні аспекти мовлення). Учений визначає основні критерії виокремлення фонemi, наголошуючи на важливості фізіологічного підходу в з'ясуванні цього питання.

Принагідно треба зазначити, що І. Бодуену де Куртене належать найвагоміші відкриття в історії фонетики. Він першим зрозумів, що закони фонетичних змін виникають і відмирають; необхідно під час вивчення мови кожної епохи чітко визначати живі звукові закони, яким кожна мова підкоряється. Ця вимога означала різкий поворот до вивчення „статистичних”, синхронних співвідношень у мові. На думку І. Бодуена де Куртене, фонетика охоплює всі фонетичні явища, а саме ті,

що діють на наші відчуття – на дотик (у процесі роботи мовних органів), на слух (при звуках, які виникають унаслідок цієї роботи). Терміни „звучання”, „звук”, „резонанс” та ін. належать до минутих відтворень мовленнєвого мислення і є природничо-науковими термінами; у сфері мовленнєвого мислення, яке ґрунтується на індивідуальній та колективно-індивідуальній людській психіці, їх слід замінити іншими термінами, як-от: *фонема*, як психічний субститут *звука* зі світу природи, як реальна та відтворювана фонетична одиниця мовленнєвого мислення; поряд із нею – її складові елементи, що їх можна виділити аналітичною думкою, але неможливо усвідомити під час мовного спілкування – кінема, акусма, кінакема [2, с. 36].

На ґрунті ідей ученого з'явилося кілька напрямків у світовій лінгвістичній науці. Працею І. Бодуена де Куртене „Деякі розділи порівняльної граматики слов'янських мов”, за словами М. Панова, почалася справжня теорія фонем, зароджується теоретично повноцінна фонологія.

Загальнолінгвістична теорія фонем знайшла свій розвиток серед прихильників Щербівської фонологічної школи (Л. Бондарко, Л. Вербицька, Л. Зіндер, М. Матусевич, Л. Щерба), Московської фонологічної школи (Р. Аванесов, В. Сидоров, О. Реформатський, М. Яковлев), Празького лінгвістичного гуртка (М. Трубецької) та багатьох інших. Теорія фонем впродовж багатьох років розвивається і в українській лінгвістиці (М. Жовтобрюх, М. Йогансен, О. Карпенко, П. Коструба, О. Курило, М. Наконечний, С. Семчинський, О. Синявський, Є. Тимченко, Н. Тоцька та ін.).

Швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр розглядав фонему в межах теорії мовного знака. „Фонема – сума акустичних вражень і артикуляторних рухів, сукупність почутої одиниці та одиниці вимовленої, одна з яких зумовлює іншу: отже, це вже складна одиниця, що спирається на кожен із ланцюжків” [6, с. 56]. Згідно з позицією Ф. де Соссюра, мовний знак пов'язує поняття й акустичний образ. Сторони мовного знака в теорії науковця є психічними і поєднуються у свідомості людини асоціативним зв'язком. Через те, що „слова мови є для нас акустичними образами, не слід говорити, про їх склад із фонем. Названий термін стосується акту фонації і може відповідати лише усному, вимовленому слову як реалізації внутрішнього образу в мовленні. Ми можемо уникнути цього непорозуміння, говорячи про звуки та склади слова, але пам'ятати, що йдеться про акустичний образ (звука)” [6, с. 87].

Згідно з викладеними в „Курсі загальної лінгвістики” положеннями, у слові важливий не стільки звук, скільки „ті звукові відмінності, які дозволяють відрізнити це слово від усіх інших, оскільки саме вони й виражають значення” [6, с. 149].

Ф. де Соссюр розміщує звук у системі запропонованих ним синтагматичних та асоціативних (парадигматичних) зв'язків: „ізолюваний звук, як і всі інші елементи, обирається внаслідок

подвійного мисленого протиставлення: так, у довільно створеній звукосполучі *анта* звук *т* перебуває у синтагматичному протиставленні з навколишніми звуками і в асоціативному протиставленні з усіма тими, які можуть виникнути у свідомості” [6, с. 66].

Отже, з погляду Ф. де Соссюра, значення звукових одиниць мови полягає в тому, що вони є диференційними і не сплутуються одна з одною. Акустичний образ важливий для теорії вченого як один із чинників мовного знака – позначення – у психічному аспекті. Характерною рисою позначення є лінійність: акустичні елементи виступають один за другим і утворюють ланцюжок, будь-яка зміна в їх розташуванні змінює акустичний образ.

Праці І. Бодуена де Куртене заклали основу для створення вчення про фонему, однак творцем цієї теорії вважають М. Трубецького, який дав визначення таких важливих фонологічних понять, як фонема, фонологічна опозиція, диференційна ознака, установив три класи фонологічних ознак (вокалічні, консонантні, просодичні) та ін. М. Трубецькому належить уведення терміна „фонологія” і виокремлення її в самостійну науку, що вивчає структурні й функційні особливості фонем [8].

У Росії чільне місце посідають дві наукові фонологічні школи – Московська та Санкт-Петербурзька. Обидві розглядають фонему в сильній позиції з одного й того ж погляду – функційного. Представники цих шкіл поєднують звуки сигніфікативно сильних позицій в одну фонему не на основі їх фонетичної подібності, акустичної чи артикуляційної близькості, а на основі здатності цих звуків розрізняти слова і морфеми. Кількість, склад фонем визначається ученими за сильною позицією.

В основу Санкт-Петербурзької фонетичної школи покладено висловлені в 1912 році ідеї Л. Щерби, учня І. Бодуена де Куртене. У перших дослідженнях Л. Щерба опрацьовував психологічне розуміння фонем. У праці „Русские гласные в качественном и количественном отношении” (1912 р.) він писав, що „фонема – це найкоротше загальне фонетичне уявлення певної мови, здатне асоціюватися зі смисловими уявленнями і диференціювати слова; його можна виділяти в мовленні без спотворення фонетичного складу слова” [9, с. 40].

Для спрощення термінів І. Бодуена де Куртене учений запровадив нові. Наприклад, фонему він називає звуками, які мають смислорозрізнавальне значення, окрім того, виокремлює і *відтінки*, що такого значення не мають [11, с. 171]. Ще одним із критеріїв виокремлення фонем, на думку Л. Щерби, – є критерій впізнаваності її мовцями, які спілкуються певною мовою („Несколько слов о сложных согласных звуках”, 1908 р.).

Науковим авторитетом Л. Щерба сприяв тому, що термін „фонема” був визнаний радянським мовознавством. Проте внаслідок ідеологічних вимог у 30-ті роки ХХ століття вчений суттєво переглянув

свої погляди на фонему. У праці „Фонетика французского языка” фонема визначається як „звуковий тип, здатний диференціювати слова та їх форми” [10, с. 19]. Таке визначення означало принципову відмову від психологічного розуміння фонему. Звук мовлення Л. Щерба розглядає як складне явище, яке включає фізичний, біологічний („психофізіологічний”) та лінгвістичний аспекти. „Кожна фонема характеризується передусім тим, що відрізняє її від інших фонем тієї ж мови. Завдяки цьому всі фонему кожної мови утворюють єдину систему протилежностей, де кожен член визначається серією окремих протиставлень як окремих фонем, так і груп” [10, с. 21]. Він також повертається до питання про відтінки фонем. Відтінки – це „реально вималювані різноманітні звуки, які є тим окремим, де реалізується загальне – фонема. Серед відтінків однієї фонему звичайно є один, що з різних причин є типовим для певної фонему: він вимовляється в ізольованому вигляді, і, власне, один усвідомлюється нами як мовленнєвий елемент” [10, с. 19].

Отже, Л. Щерба інтерпретував фонему як одиницю мови, яка є найкоротшим із можливих елементів мови; як елемент мови, що виокремлюється через етимологічне чуття на підставі функції; як елемент, вимовлений ізольовано; як сукупність окремих ознак; як певний звук мовлення – звукотип.

Погляди Л. Щерби підтримали і розвинули його послідовники, розглядали фонему як звуковий тип. У центрі уваги цієї школи – розрізнення звукових оболонок морфем і слів, а не їх тотожність. Її представники вважають, що фонему являють собою велику кількість звуків, кожна фонема має свій набір алофонів, які відрізняються від набору будь-якої іншої фонему. Згідно з концепцією Санкт-Петербурзької школи вивчаються передовсім матеріальні властивості звуків, відбувається експериментальне їхнє дослідження, ідентифікація фонему, а також відношення конкретного звука до тієї чи тієї фонему відбувається на основі акустичної та артикуляційної близькості.

Уважають, що теорія цієї школи має практичне застосування в „лікуванні звукових порушень при різних захворюваннях, в автоматичному аналізі й синтезі мовлення, у створенні тестів, у техніці зв’язку, у лінгводидактиці”. У лінгводидактиці пов’язане з ученням про фонему фонематичне чуття з позицій Санкт-Петербурзької школи можна тлумачити як психофізіологічну здатність вимовляти звуки української мови і на ґрунті власних відчуттів (кінестетичних, мовленнєвих, слухових) упорядковувати певну кількість схожих звуків у звукотип. Таке визначення передбачає розвиток мовлення на фонематичному рівні, тренування артикуляційного апарату, розвиток артикуляторних здібностей та удосконалення вимовних і слухових (чуттєвих) навичок. Подібна тренувальна робота особливо актуальна в закладах гуманітарного профілю, випускники яких пов’яжуть свою майбутню професію (учителі, журналісти, диктори, юристи) з мовленнєвою

діяльністю.

Московська фонологічна школа виникла в кінці 20-х років. Її засновники Р. Аванесов, О. Реформатський та їхні учні М. Панов, В. Іванов та ін. продовжували традиції І. Бодуена де Куртене. При визначенні фонем і фонемного складу мови представники школи застосовують морфемний критерій (у центрі уваги не розрізнення звукових оболонок значенневих слів, а їх тотожність). Фонему розглядають як сукупність диференційних ознак, через що фонологічні одиниці, які розрізняють словоформи, але забезпечують єдність слова, належать до однієї фонемі (наприклад, початкові звуки слів *сам – дам – там – нам* є представниками різних приголосних фонем /c/, /ð/, /m/, /n/. Концепція Московської школи передбачає взаємозв'язок усіх структурних рівнів (ярусів) і їх вплив один на одного.

У працях мовознавців МФШ звукову систему мови розглядають у зв'язку з лексичною і граматичною системами, утверджують залежність найкоротшої одиниці мови – фонемі – від особливостей її значущих одиниць (морфемі і слова). Фонему як структурну одиницю вивчають у морфемі і визначають як функційну тотожність звукових одиниць у межах фонемі. Тому при описі фонетичної системи мови поряд із вивченням фонемі в морфемі необхідно віддавати перевагу поведінці фонемі в слові, її модифікаціям у різноманітних позиціях.

У Празькому лінгвістичному гуртку, що утворився в 1926 році, об'єдналося чимало спеціалістів із германських і слов'янських мов (А. Мартіне, В. Скалічка, Р. Якобсон, М. Трубецької). Виходячи з деяких положень Ф. де Соссюра (мова як система знаків, синхронічний підхід у вивченні мовних явищ), а також послуговуючись здобутками російського мовознавства, членами Празького лінгвістичного гуртка створено власну концепцію фонології.

Одним із найяскравіших представників Празького лінгвістичного гуртка є М. Трубецької, який „використовував і синтезував системи І. Бодуена де Куртене (протиставлення психофонетики й антропофоніки), Ф. Соссюра (протиставлення мови і мовлення)” [3, с. 9]. Учений запропонував чітко розмежовувати фонетику як учення про звуки мовлення та фонологію як учення про звуки мови. Згідно з твердженням М. Трубецького, фонетика є наукою про матеріальний аспект звуків людського мовлення. Царина фонетики перебуває у сфері психічного, її методи є методами природничих наук. Фонологія натомість має досліджувати, які звукові розрізнення певної мови пов'язані зі змістовими розрізненнями, співвідношення розрізнявальних елементів, за якими правилами сполучуваності вони об'єднуються у слова. Фонолог, з погляду М. Трубецького, мусить брати до уваги лише те, що у звукові має певну функцію. „Мова як соціальна установа належить до сфери відношень, функцій, цінностей, а мовлення належить до сфери емпіричних явищ. Звукові цінності, досліджувані у фонології, є абстрактними. Такими цінностями є передусім *відношення, опозиції* –

зовсім нематеріальні речі, що не можуть сприйматися та досліджуватися за допомогою слуху і дотику” [8, с. 19–20].

М. Трубецької пропонує перше фонологічне визначення фонем: „фонологічні одиниці, що їх під кутом зору мови неможливо розкласти на коротші фонологічні одиниці, які йдуть одна за одною” [8, с. 42]. Ще одне визначення пов’язане з членством фонем у фонологічній опозиції: „є сукупністю фонологічно суттєвих ознак, властивих певному звуковому утворенню” [8, с. 45].

Фонологія в концепції М. Трубецького відкидає психологічне тлумачення фонем. У фонології, на думку вченого, основна роль належить не фонемам, а смислорозрізняльним опозиціям [8, с. 74]. Автор пропонує класифікацію опозицій, яку він аргументував прикладами: 1) за відношенням до системи опозицій загалом виокремлюють багатомірні та одномірні ізольовані та пропорційні опозиції; 2) за відношенням між членами опозиції визначають привативні, градуальні та еквіполентні опозиції; 3) за обсягом смислорозрізняльної сили чи дієвості в різних позиціях наявні постійні та нейтралізовані опозиції.

Отже, погляди М. Трубецького, представників Празької фонологічної школи сприяють усвідомленню носіями мови, фонологічно суттєвих ознак, уміння протиставляти звуки мови за цими ознаками і тим самим диференціювати значущі одиниці мови (морфеми, слова і т. ін.).

Таким чином, можна констатувати, що вчення про фонему дає змогу сформуванню мовної компетенції майбутнього словесника, отримати уявлення не лише про особливості звукової системи української мови, що характеризується музичальністю, гармонійним звучанням, багатством звуків та їх сполучень, а й зрозуміти, як цілі класи звуків уступають у чіткі, послідовні відношення (якщо кількість вимовлюваних звуків безмежна, то кількість фонем у кожній мові можна точно підрахувати, як і кількість букв в алфавіті), засвоїти закономірну структуру мовної системи. Окрім того, заняття фонологією уможливають усвідомлене формування орфоепічних умінь, навчають поцінювати українську систему письма, що забезпечує належний рівень правописної грамотності.

Література

- 1. Бодуэн де Куртенэ И. А.** Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ ; С. Г. Бархударова. – Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 387 с.
- 2. Бодуэн де Куртенэ И. А.** Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ ; С. Г. Бархударова. – Т. 2. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 391 с.
- 3. Ваараск П.** Очерк развития теории фонем / Паул Ваараск // Труды Таллинского политехнического института : Серия Б. – 1962. – № 3. – С. 31 – 32.
- 4. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. О. Караман, О. В. Караман,**

О. М. Горошкіна та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с. **5. Селіванова О. О.** Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с. **6. Соссюр Ф. де.** Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр ; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основа, 1998. – 324 с. **7. Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; за ред. М. Я. Плющ.** – К. : Вища школа, 1994. – 414 с. **8. Трубецкой Н. С.** Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с. **9. Щерба Л. В.** Русские гласные в качественном и количественном отношении / Л. В. Щерба. – СПб., 1912. – 155 с. **10. Щерба Л. В.** Фонетика французского языка : Очерк французского произношения в сравнении с русским / Л. В. Щерба. – 6-е изд. – М. : Изд. лит. на иностр. яз., 1957. – 311 с. **11. Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.

Бакум З. П. Учення про фонему як складова у формуванні мовної компетенції майбутнього словесника.

У статті розглянуто поняття мовної компетенції, її складових. Обґрунтовано доцільність засвоєння майбутніми вчителями-словесниками учення про фонему, пов'язаного з поглядами представників різних шкіл (Московської, Санкт-Петербурзької, Празької).

Ключові слова: мовна компетенція, фонема, фонологічна школа, складові мовної компетенції.

Бакум З. П. Учение о фонеме как составляющая в формировании языковой личности будущего словесника

В статье рассмотрено понятие языковой компетенции, ее составляющих. Обосновано целесообразность усвоения будущими учителями-словесниками учения о фонеме, связанного со взглядами представителей разных школ (Московской, Санкт-Петербургской, Пражской).

Ключевые слова: языковая компетенция, фонема, фонологическая школа, составляющие языковой компетенции.

Bakum Z. Teaching about phoneme as a component of future philologist's language competence formation.

The article deals with the notion of the language competence and its components. This article proves the necessity of the future language teaches understanding of the teaching about phoneme as represented by different schools (Moscow, Saint Petersburg, Prague).

Key words: language competence, phoneme, phonological school, components of language competence.